

VIJA SĪLE

“Cilvēkiem nevajadzētu tik daudz domāt par to,
kas viņiem jādara, bet gan par to, ko viņi dara.”

Meistars Ekharts

Ievads

Interese par Vācijā dzimušā un tur izglītību guvušā amerikāņu psihoanalītiķa un sociālās filosofijas pārstāvja Ēriha Fromma (*Erich Fromm*, 1900–1980) uzskatiem nav mazinājusies arī 21. gadsimtā. Gluži otrādi – tā ir pieaugusi, un viens no iemesliem ir Fromma skatījums uz cilvēku. Šajā skatījumā nav ne kriptiņas didaktikas, vienlaikus tas ļoti skaidri parāda cilvēka divējādo dabu tās pretstatos, kas kopumā veido cilvēku kā vienotu veselumu. Pretstati ir katrā cilvēka dabas izpausmē, piemēram, ir mīlestība un vienlaikus arī pseidomīlestība. Savukārt pretrunas ir atrodamas jebkurā cilvēka un sabiedrības mijiedarbības faktā, tieši tāpat kā cilvēka rīcībā un nodomos. Fromms ir kritisks savā skatījumā gan uz mūsdienu cilvēku, gan sabiedrību, gan uz cilvēka un sabiedrības mijiedarbību.

Otrs iemesls interesei par Fromma skatījumu ir viņa pētnieciskā pieeja, proti, skatījums uz cilvēku caur psiholoģijas un sabiedrības mijiedarbības prizmu. Viņš uzskatīja, ka, piemērojot psihoanalīzes principus kultūras trūkumu novēršanai, cilvēce varētu izveidot psiholoģiski līdzsvarotu veselo saprātu. Cilvēka pamatvajadzību izpratne ir nozīmīga sabiedrības un cilvēces izpratnē. Sociālās sistēmas apgrūtina vai padara neiespējamu dažādu vajadzību vienlaicīgu apmierināšanu, tādējādi radot gan individuālus psiholoģiskus, gan plašākus sabiedrības konfliktus (*Britannica*, 2023). Tieši tāpēc Fromms uzskata, ka ir jāpēta mūsdienu cilvēka sociālā situācija, kuras izpausmes ir visai daudzveidīgas, sākot ar bēgšanu no brīvības, atsvešināšanos, destruktivitāti, sadismu un mazohismu, beidzot ar mākslu mīlēt sevi un citus. Viņa secinājumi ir attiecināmi ne tikai uz cilvēka un sabiedrības savstarpējo attiecību psiholoģisko raksturojumu, bet arī uz cilvēka dabas un rakstura būtisku iezīmju atklāsmi, kas, protams, raisa arī pastiprinātu filosofiskās antropoloģijas pētnieku interesi.¹

¹ Pirmais mēģinājums pietuvoties Fromma atziņām raksta autorei bija 1997. gada oktobrī žurnālā *Kentaurs XXI* (Nr. 13), publicējot rakstu “Mīlestība joprojām ir vērtība jeb Cilvēks un dzīve frommiskā skatījumā”.

Paša Fromma skatījums uz mūsdienu cilvēku mūsdienu situācijā ir šodienai atbilstīga atbilde uz filosofiskās antropoloģijas pamatjautājumu: kas ir cilvēks?

Liecība tam, ka filosofu interese par Fromma konceptuālajām atziņām nav apstājusī, ir, piemēram, 2014. gadā Latvijas Universitātes Filozofijas un socioloģijas institūta izdotā kolektīvā monogrāfija “Bēgšana no brīvības? Ērihs Fromms un Latvija”. Kā atzīmē krājuma zinātniskais redaktors Igors Šuvajevs: “Fromma vārds Latvijas publiskajā telpā pirmo reizi acīmredzot figurē 1931. gadā. .. Taču Fromma klātbūtnei Latvijā nav jābūt arī tiešai, tekstuālai, tā var pastāvēt kā sabal-sošanās, vārdā nenosaukta polemika” (Šuvajevs, 2014, IX).

Fromma skatījums uz cilvēku 21. gadsimtā ir interesants un vajadzīgs arī tāpēc, ka šāda polemika papildina cilvēka pētniecības fundamentālās atziņas ar aktuālo problemātiku, meklējot to savstarpējo saistību. Fromma personības teorija satur gan Zigmunda Freida (*Sigmund Freud*, 1856–1939), gan arī Alfrēda Ādlera (*Alfred Adler*, 1870–1937) teoriju elementus. Taču Fromms daudz lielāku uzmanību pievērš sabiedrības ietekmei. Viņa darbi sasaucas ar Kārļa Marksa (*Karl Marx*, 1818–1883) darbiem, un Marksu Fromms uzskatīja par vēl dižāku domātāju nekā Freidu.²

Fromms, pētot cilvēku no individuālā, psiholoģiskā un sociālā aspekta, faktiski pēta cilvēka dabas dualitāti, atklājot tās pretrunīguma daudzveidīgās izpausmes. Piekrītot vai iebilstot Fromma skatījumam, viņa idejas un refleksijas var kalpot ne tikai pašizpratnei, bet arī labākai mūsdienu cilvēka dzīves situācijas izpratnei.

Cilvēka dabas dualitāte ir tēma, kas caurvij visus Fromma darbus, jo tikai dualitātes raksturojums, reizēm kritika un neizbēgamības atzīšana, ļauj saprast mūsdienu cilvēka pretrunīgo situāciju, viņa alkas pašrealizēties un rast kopību ar saviem laikabiedriem. Kā atzīmē Fromma ideju pētnieks, vācu psihoanalītiķis Rainers Funks (*Rainer Funk*, 1943): “Izejpunkts Fromma sabiedrības rakstura teorijai un arī viņa brīvības psiholoģijai ir atziņa, ka *cilvēks ir saistības būtne* [izcēlums V. S.]. Cilvēks nav nekas cits kā savstarpēji, ar īstenību un sevi pašu saistīta būtne. Tāpēc viņam ir vislielākās bailes, ka vairs nespēs adekvāti apmierināt savas vajadzības pēc saistības” (Šuvajevs, 2014, 21).³

Fromms ir ļoti daudzpusīgs autors, bet šajā rakstā tiks aplūkotas viņa teorētiskās atziņas pārsvarā no filosofiskās antropoloģijas viedokļa, tādējādi sašaurinot fokusu un aplūkojamo darbu klāstu. Viens no šī raksta mērķiem ir rast atbildi uz jautājumu, ko Fromms tādu ir atklājis par cilvēka dabu un raksturu, ko mūsdienu cilvēkam būtu vērtīgi zināt.

² Fromms tika izslēgts no Starptautiskās psihoanalīzes asociācijas, jo viņa uzskati atšķīrās no Freida teorijas standartiem un uzsvēra sociālo faktoru ietekmi uz personību.

³ Jēdziena “saistība” vietā varētu lietot arī “kopība”, kas vēl tiešāk uzsver cilvēka sabiedrisko raksturu.

Rakstā tiks aplūkota cilvēka daba un tās izpratne Fromma ieskatā saistībā ar filosofiskās domāšanas tradīciju, cilvēka daba un raksturs, tā neproduktīvās un produktīvās orientācijas, brīvība un bēgšana no tās, atsvešināšanās, destruktivitāte⁴ un jautājums par to, kas mūsdienu cilvēkam ir nozīmīgākais no patības viedokļa – piederēt vai būt.

Cilvēka daba

Fromms 1962. gada darbā “Aiz ilūziju ķēdēm: mana tikšanās ar Marksu un Freidu” (*Beyond the chains of illusion: My encounter with Marx and Freud; Fromm, 1962*) šķietami retoriski uzdod jautājumu: vai cilvēkiem piemīt tāda cilvēciskā daba, vai tāda parādība vispār eksistē? Kā mēs saprastu svešinieku, ja viņš principā atšķirtos no mums? Fromma atbilde uz šo paša jautājumu ir esenciāla: viņš ir pārliecināts, ka humānisma idejas sakņojas uzskatā, ka visiem cilvēkiem piemīt cilvēciska daba. Turklāt šis uzskats ir konceptuāla sākotne gan budisma, gan jūdaisma, gan kristietības tradīcijai. Budisma tradīcijā ir uzsvērts, ka cilvēkam jāpārvar sava atsevišķuma ilūzija, lai tādējādi nomāktu savu pieķeršanos materiālajam un pievērstos to patiesību atklāšanai, kuras nosaka mūsu eksistenci. Savukārt jūdaisma un kristietības tradīcijas cilvēka dabu meklē Dievā, jo viņš ir cilvēka radītājs un valdnieks.

Par mūsdienu dinamiskās psiholoģijas ciltstēvu Fromms uzskata Baruhu Spinozu (*Baruch Spinoza, 1632–1677*), jo viņš pirmais postulēja priekšstatu par cilvēka dabu kā noteiktu modeli, kuru var definēt un no kura izriet cilvēka reakcijas un uzvedības likumsakarības. Tāpēc cilvēku var izzināt tāpat kā jebkuru citu parādību. Filosofi 18. un 19. gadsimtā pauda atziņu, ka cilvēkam piemīt ne tikai viņam pašam raksturīga individualitāte, bet arī cilvēcība, kas paver bezgalīgas attīstības iespējas. Tāpēc cilvēka dzīves uzdevums ir attīstīties no individualitātes līdz cilvēka dabas universālumam, kuru tad arī katrā var atpazīt.

Pretstatā tiem, kas uzskata, ka cilvēks ir balta lapa, kurā kultūra ieraksta vajadzīgās zīmes, Fromms augstu vērtē Marksa un Freida pieeju – cilvēka kā bioloģiskās sugas uzvedību var noteikt pēc psihiskiem un garīgiem tās raksturojumiem. Marksam šī pieeja izpaudās atziņā, ka cilvēka būtība nav kaut kas abstrakts, piemērots atsevišķam indivīdam. Cilvēks veido pats sevi vēstures attīstības gaitā, jo viņš vispirms eksistē vēsturiski konkrētos sociālajos apstākļos. Savukārt

⁴ Nākamajā šī krājuma rakstā “Mūsdienu cilvēks Ēriha Fromma skatījumā: mīlestība” Mairita Satika atklās Ēriha Fromma skatījumu uz mūsdienu cilvēku no mīlestības viedokļa un aprakstīs vienu no Fromma teorijas lietojuma praksēm – apzinātības praksi.

darba procesā notiekošā atsvešināšanās no savas cilvēciskās būtības saskaņā ar Marksu ir psihopatoloģija.⁵

Attiecībā uz uz jēdziena “cilvēka daba” konceptuālo ietvaru Fromms uzskata, ka liberāli domājoša sabiedrība jau no 18. gadsimta cilvēka mainīgajā dabā saskatīja galvenokārt vides ietekmes dominanci, pieņemot cilvēka dabas izpausmes formas par tās būtību. Patiesībā no cilvēka dabas izpausmes daudzveidīgajām formām – normālajām un patoloģiskajām (un to izpausmēm dažādās kultūrās) – ir jāveido kopīgais pamats – jāmeklē imanentais⁶, kas raksturīgs visai cilvēku sugai. Pārveidojot apkārtējo pasauli, cilvēks maina vēstures gaitu un pats sevi – viņš ir it kā pats *sevis radītājs*. Taču savu dabu viņš var mainīt tikai saistībā ar apkārtējo pasauli, attīstot savu potenciālu saskaņā ar savām iespējām, – to cilvēks patiesi paveic vēstures procesā.

Pārfrāzējot Frommu, var teikt, ka viņa izpratnē *cilvēks ir spēju un iespēju summa*. Tādējādi tiek pārvarēta bioloģiskā un sociālā dihotomija, nodrošinot cilvēkam viņa eksistences viengabalainību. Un, ja viņš savā attīstībā, būdams saskaņā ar savu cilvēcisko dabu, sasniedz briedumu (attīsta savu potenciālu pilnībā), viņš iegūst garīgo veselību. Neveiksmes gadījumā ir pamats veidoties garīgās veselības problēmām.⁷ Bet tas nav tikai fizioloģisks stāvoklis. Tas tikpat lielā mērā ir sociāli noteikts. Fromms atzinīgi novērtē Spinozas domu, ka cilvēkam var piemist izteiktas sociāli determinētas nepilnības, kuras var to galējības dēļ uzskatīt par neprāta veidiem, kaut arī tās nevar uzlūkot kā slimības to burtiskajā nozīmē. Fromms šo raksturojumu attiecina uz mūsdienu cilvēku – ar piebildi, ka tagadnes sabiedrība savas materiālās labklājības dēļ ļauj saglabāt veselību, kaut arī cilvēks ir nepilnīgs. Viņam piemīt ne tikai ambīcijas, bet arī skopums, izvirzītas tieksmes u. tml.

Fromma izpētes fokusā ir ne tikai cilvēka daba, bet arī jautājums par to, kas ir cilvēka virzītājspēki. Un šajā sakarībā viņš pievēršas Kārļa Marksa un Zigmunda Freida uzskatiem. Līdzīgi Marksam, Freids aplūkoja cilvēku tā evolucionārajā attīstībā, kuras galvenais virzītājspēks ir seksuālā enerģija (libido), kuras izpausmes cilvēka dzīves laikā mainās. Cilvēces attīstības gaitā seksuālā enerģija tiek pārvērsta (sublimēta) neseksuālajā enerģijā – jo augstāks civilizētības līmenis,

⁵ Ērihs Fromms ir neomarksistiskās Frankfurtes skolas pārstāvis. Neomarksisms primāri uzsver nevis vēstures procesa objektīvo sociāli ekonomisko noteiksmju izziņāšanu, bet gan marksisma filosofisko pamatojumu, kā arī apziņas, kultūras un vēstures studijas (Nacionālā enciklopēdija, 2023).

⁶ Imanents – tāds, kas piemīt kādai parādībai un ir nedalāmi saistīts ar tās būtību. <https://tezaurs.lv/imanents:1>

⁷ Taču ir milzīga starpība starp individuālām un sociālām psihiskām slimībām. Ja cilvēkam neizdodas sasniegt brīvību, spontanitāti, patiesu pašizpaušmi, tad viņu var uzskatīt par nepilnīgu, nevis garīgi slimu.

jo vairāk enerģijas tiek sublimēts, apspiežot savus dabiskos instinktus. Tādējādi cilvēks kļūst gudrāks un kulturālāks, bet vienlaikus frustrētāks un nelaimīgāks (neirotiskāks).⁸

Salīdzinot Marksa un Freida uzskatus, Fromms iezīmē viņu galveno atšķirību: Markss ticēja cilvēka iespējām pilnveidoties un attīstīties, turpretī Freids bija skeptisks – cilvēka attīstība ir viņa traģēdija, jo visas cilvēka uzsāktās aktivitātes beidzas ar frustrāciju – nav iespējams atbrīvoties no kultūras važām un atgriezties pirmatnējā stāvoklī, kurā varētu gūt baudas, taču vienlaikus zaudējot iespēju intelektuāli augt. Kultūra, neļaujot attīstīties cilvēka dabiskajām vajadzībām, noved cilvēku līdz sociālajām neirozēm.⁹

Markss uzskatīja, ka sabiedrība veido cilvēku, tāpēc visas patoloģijas ir jāmeklē sabiedrības organizācijā, savukārt Freids – ka cilvēks sākotnēji veidojas ģimenes ietekmē un visas novirzes jāskata caur bērnības prizmu. Tomēr Marksa un Freida uzskatos ir viena sakritība – abi atzīst, ka vesels cilvēks ir neatkarīgs cilvēks. Marksam tas ir cilvēks, kas atbrīvojies no dabas atkarības, Freidam – no mātes atkarības, tādējādi kļūstot pašpietiekams. Marksam neatkarīgais cilvēks tomēr alkst pēc citiem cilvēkiem, jo pēc savas būtības ir sociāla būtne.

Turpinot cilvēka dabas tēmu, Fromms vaicā, vai cilvēks ir aita vai vilks, vai aita vilka ādā? Bet varbūt cilvēks vienlaikus ir gan aita, gan vilks? Tā ir tikai vienkārša jautājuma formulēšana, kas visdziļākajā un vispārīgākajā nozīmē pieder Rietumu pasaules teoloģiskās un filosofiskās domāšanas pamatiem. Proti, vai cilvēks ir labs vai ļauns pēc savas dabas? Fromms uzskata, ka viņam netaisnīgi pārmet cilvēka ļaunuma nenovērtēšanu. Patiesībā destruktīvo tieksmju intensitāte nekādā gadījumā neliecina par to nepārvaramību vai pat dominēšanu. Un pieņēmums, ka kari galvenokārt ir psiholoģisko spēku darbības rezultāts, ir kļūdaini, jo cilvēks pēc savas dabas ir vājš, tāpēc ka vājas ir viņa instinktīvās adaptācijas spējas. Dzīvnieki var pielāgoties apkārtējai videi, mainot sevi, – viņi ir autoplastiski. Cilvēka bioloģiskais vājums attīsta viņā specifiski cilvēciskas īpašības, kas veido citu adaptācijas mehānismu. Pašapziņa, prāts un iztēle kalpo šim mērķim.

Apzinoties sevi, cilvēks vienlaikus izprot savu eksistences iespēju galīgumu. Eksistences dihotomija kā prāta un ķermeņa attiecības izpaužas vēlmē dzīvot, bet šo vēlmi pirmām kārtām nosaka ķermenis. Cilvēks ir vienīgais dzīvnieks, kam paša eksistence ir problēma, kura jāatrisina un no kuras risināšanas nekādi nevar izvairīties. Taču cilvēkam atšķirībā no dzīvnieka ir raksturīgas specifiskas vajadzības: tieksme pēc laimes un harmonijas, mīlestības un brīvības u. c. Šo vajadzību apmierināšana kalpo par vēstures virzības dinamisko faktoru.

⁸ Fromms atzīmē, ka Freids pats savu libido teoriju nav uzskatījis par zinātnisku, drīzāk par mitoloģiju.

⁹ Par to detalizētāk sk. Freids, 2000.

Cilvēka eksistences pretrunīgums (dihotomiskums) liek viņam virzīties uz priekšu, turpināt iesāktu, lai beidzot atbildētu pašam sev uz jautājumu, kāda ir manas eksistences jēga. Tieši jēgas jautājumi ir cilvēka priekšrocība, salīdzinot ar visām citām dzīvām radībām, jo tie ir viņa attīstības, izdzīvošanas un pilnveides avots. Ir dihotomijas, kuras Fromms dēvē par eksistenciālām, jo cilvēks uz tām reaģē atbilstīgi savam raksturam un kultūrai. Primāri tā ir dzīves un nāves dihotomija, ko cilvēks mēģina izkļūst neredzam vai noliegt ar dažādu ideoloģiju un reliģiju palīdzību. Taču tas ne vienmēr izdodas, jo patiesībā *nav citas dzīves jēgas kā tikai tā, ko cilvēks dzīvei piešķir pats*.

Cilvēka dualitāte izpaužas viņa biosociālajā dabā – veidā, kā viņš ir saistīts gan ar dabu, gan ar sabiedrību. Cilvēkā darbojas tikai atliekas no izdzīvošanas instinktu kopuma, jo individualizācijas procesā¹⁰ ir notikusi attālināšanās no dabas. *Homo sapiens* ir pāraudzis dabu. Tā rezultātā attīstās ne tikai personības iezīmes, bet arī vientulības sajūta. Cilvēka dabas pretrunīgums atklājas, skatoties ne vien uz mūsdienu cilvēku, bet arī uz viņa eksistences vidi – patērētāju kultūru patērētāju sabiedrībā.

Fromms mūsdienu cilvēka dabas dualitātē saskata vēl vienu pretrunu – cilvēks ar prātu dzīvo 20. gadsimtā, bet vairākus cilvēku emocijas atbilst akmens laikmetam. Kas notiek ar cilvēku, kad viņš kļūst par ērtību čempionu, komforta baudītāju, iepirkšanās fanātiķi, izcilu miesaskāres un garīgo baudu lietotāju? Šie valgi savažo cilvēku tik ļoti, ka viņš sava vienreizīguma vietā iegūst viduvējības statusu. Saknes tam meklējamas viduslaiku pasaulē, kas pakļāva kontrolei jebkuru dabisku izpausmes veidu, tai skaitā spontanitāti un radošumu.

Mūsdienu cilvēks tā arī nav ieguvis savu patieso brīvību – savas individualitātes intelektuālo un emocionālo spēju pašrealizāciju. Šo nepilnību atspoguļo cilvēka raksturs.

Cilvēka daba un raksturs

Mūsdienu industriālā sabiedrība ar patērētāju tirgus un plašsaziņas līdzekļu palīdzību orientē cilvēku uz viņa vēlmju apmierināšanu, izmantojot tādus vienkāršus stimulus kā sekss, krāšana, sadisms, narcisisms un destruktivitāte. Taču cilvēkam piemīt specifiski cilvēciska vajadzība – veidot savu raksturu un tā struktūru. Šo vajadzību rada fakts, ka arvien vairāk samazinās instinktu loma cilvēku dzīvē (nemainīgi nozīmīgi ir tikai pašsaglabāšanās un vairošanās instinkti).

Cilvēks nevarētu izdzīvot, ja instinktu vietā netiktu veidots raksturs, kurš pilda analogisku funkciju. *Raksturs ir specifiska struktūra cilvēka enerģijas*

¹⁰ Fromms apraksta jaunlaiku individualizācijas procesu, kura mērķis ir veidot brīvu indivīdu, kas pēc paša iniciatīvas spēj būt aktīvs.

organizēšanai noteiktu *mērķu sasniegšanai* un adekvātu līdzekļu izvēlei, lai tos reāli sasniegtu. Sociālais raksturs ir tas, kam pateicoties sabiedrības normālas funkcionēšanas nodrošināšanai tās locekļos ir jāattīsta vēlme darīt to, kas ir nepieciešams sabiedrībai. Tādējādi *raksturs ir specifiski cilvēcisks fenomens*, ko Fromms pēta no divām pusēm: gan kā individuālo, gan kā sociālo raksturu. Individuālais raksturs atšķiras no sociālā. Šo atšķirību pamatā ir ne tikai fiziskās konstitūcijas īpatnības, bet arī temperamenta tips, kas katram indivīdam ir savs, tāpat kā eksistenciālie pārdzīvojumi.

Fromms atzinīgi vērtē Freida psihodinamisko pieeju rakstura izpratnei – tā ir tieksmju sistēma, kura nosaka uzvedību, bet nav identiska tai. Uzvedībai raksturīgas visai atšķirīgas rakstura iezīmes, ņemot vērā, ka darbojas arī neapzinātā motivācija. Drošsirdīgu uzvedību var motivēt gan godkāriība, apbrīnas un slavas kāre, mērķtiecība, uzticība ideāliem, gan arī suicidālas tieksmes. Freida ieskatā rakstura dinamismam ir viens nemainīgs avots – libidiozās tieksmes, kaut gan, attīstot tālāk dinamisko koncepciju, H. S. Salivans¹¹ uzsvēra, ka ir jāaplūko arī savstarpējās attiecības, kuras tāpat var determinēt libidiozās enerģijas izpausmes. Fromms izceļ būtiskāko atšķirību viņa un Freida priekšstatos par raksturu – nevis libidiozās tieksmes to būtiski determinē, bet gan personības specifiskās attiecības ar pasauli, veidojot attiecības ar priekšmetisko pasauli (asimilējoties) un socializējoties (veidojot attiecības ar sevi un citiem cilvēkiem).

Tipoloģizējot cilvēku raksturus pēc to struktūras un produktivitātes, var izdalīt piecus dominējošos tipus: četrus neproduktīvos (receptīvo, ekspluatējošo, iedzīvošanās, turgus) un vienu produktīvo (mīlestības). Taču atsevišķu cilvēku raksturi ir tik individuāli, ka nesakrītis ne ar vienu no tiem. Sociālais raksturs tiek saprasts līdzīgi kā individuālais, proti, tas ir specifisks enerģijas virziena vadīšanas veids. Ar sociālā rakstura jēdzienu Fromms apzīmē personības rakstura struktūras kodolu, kas piemīt vairākam noteiktas kultūras pārstāvju pretstatā individuālajam raksturam, kuram pateicoties pat vienas kultūras pārstāvji ir atšķirīgi.

Sociālo raksturu pilnībā var izprast tikai attīstībā. Piemēram, 19. gadsimtā kapitālisma attīstībai bija raksturīga uzkrāšana. Sabiedrībai bija nepieciešams atbilstošs personības tips ar atbilstošu – krājošo – sociālo raksturu. Tam pilnīgi pretējs ir 20. gadsimta sociālais raksturs – patērētāja, tērētāja tips, kas atbilst ekonomikas raksturam un laikmeta garam. Objektīvie apstākļi sabiedrību un kultūru raksturo kā nemainīgu, savukārt sociālajam raksturam piemīt stabilizējoša

¹¹ Harijs Steks Salivans (*Harry Stack Sullivan*, 1892–1949) – viņa interpersonālajā (starppersonu) teorijā tiek uzsvērtā cilvēka stāvokļa sociālā būtība; psihiatrija, personība un garīgās slimības aplūkotas savstarpējo attiecību kontekstā.

funkcija. Ja ārējie apstākļi mainās tik lielā mērā, ka vairs neatbilst tradicionālajam sociālajam raksturam, rodas pretreakcija – no stabilizējoša tas kļūst dezintegrejošs un grauj sabiedrību no iekšpuses. Vienlaikus sociālais raksturs ir pamats, uz kura rodas idejas un ideāli, veidojas individuālais raksturs. Sociālais raksturs ir tikai starpposms starp sabiedrības sociālekonomisko struktūru un sabiedrībā valdošajām idejām, ideāliem, turklāt abos virzienos: no ekonomiskās bāzes uz idejām un no idejām uz ekonomisko bāzi.

Atgriežoties pie Marksa un Freida teoriju salīdzinājuma, Fromms pilnībā piekrīt Frīdriha Engelsa (*Friedrich Engels*, 1820–1895) atziņai, ka viņiem (t. i., Engelsam un Marksam) nav izdevies parādīt, kā sabiedrības ekonomiskā bāze pārtop ideoloģiskajā virsbūvē. Fromms uzskata par savu uzdevumu novērst šo marksistiskās teorijas nepilnību, izmantojot psihoanalīzes iespējas. Pāreju un saistību starp bāzi un virsbūvi var parādīt, no vienas puses, pamatojoties uz sociālā rakstura jēdzienu, no otras puses, aplūkojot bezapzinātā dabu.

Fromms iedzimtā un iegūtā attiecībām pievēršas, meklējot atbildi uz jautājumu, kā veidojas sociālais raksturs. Tā veidošanas funkciju uzņemas vecāki, kas audzina bērnu saskaņā ar viņiem piemītošo sociālo raksturu, kā arī tās kultūras normām, kurām paši ir piederīgi. Audzināšanas metodes ir pārneses mehānisms no paaudzes uz paaudzi, bet tās ir efektīvas tikai tad, kad ir skaidrs, kāds personības tips ir vēlams konkrētajā sabiedrībā.

Tomēr tā ir tikai viena ideju un ekonomiskās bāzes saistības forma, jo, tāpat kā sociālais raksturs, eksistē arī *sociāli bezapzinātais*. Ar šo jēdzienu Fromms apzīmē no apziņas izstumto, to, ko sabiedrība nevar atļaut apzināties, ja tā vēlas turpināt pastāvēt esošajā stāvoklī un līdz ar to tābrīža pretrunās. Freids aplūko sociāli bezapzināto saistībā ar incestuālajām attiecībām, kas raksturīgas civilizācijai. Saistībā ar savu klīnisko praksi viņš bezapzināto aplūko pārsvarā individuālajā līmenī. Saskaņā ar Freida bezapzinātā koncepciju izstumšana no apzinātā attiecas ne tik daudz uz izstumto, cik uz izstumtā impulsa apzināšanās nepieļaujamību. Piemēram, sadistiska impulsa gadījumā indivīds neapzinās savu vēlmi sagādāt citiem ciešanas, taču tas nenozīmē, ka viņš tās nesagādā realitātē.

Izstumšana no apzinātā veido izkropļotu realitātes ainu, nevis impulsa mazināšanu. Neapzinātā apzināšanās ir spontāns emocionāls pārdzīvojums. Apzināšanās paplašina cilvēka brīvības robežas, jo tādējādi cilvēks pats var noteikt savu likteni. Uz Freida atziņu fona par bezapzināto negaidīts ir Fromma secinājums, ka īstenībā *nepastāv tāds "bezapzinātais"* – tā ir konceptuāli ērti lietojama mistifikācija, jo ir tikai pārdzīvojums, kuru mēs apzināmies vai neapzināmies, vai nevēlamies apzināties. Viņam liekas, šādam stāvoklim piemērots apzīmējums ir H. S. Salivana ieviestais termins "izlases veida neuzmanība".

Lai pārdzīvojums sasniegtu apziņas līmeni, tas ir jāapraksta, izmantojot domāšanas procesam raksturīgās kategorijas un konceptuālās shēmas, kuras

pašas par sevi ir sabiedrības attīstības produkts. Sāpes ir fizisks pārdzīvojums, ko var apzināties nepastarpināti. Valoda, ar ko izsakām savu pārdzīvojumu, var sakrist vai nesakrist ar reālo pārdzīvojumu.

Cilvēks parasti neatļauj sev apzināties tās domas un jūtas, kuras neatbilst tām kultūras normām, kuru ietvaros viņš dzīvo, tāpēc tās tiek izstumtas bezapzinātajā. Tāpēc no formas viedokļa apzinātais vai bezapzinātais ir atkarīgs no sabiedrības struktūras, tās radītajiem domu un jūtu paraugiem. Fromms ir pārliecināts, ka bezapzinātā saturu nav iespējams vispārināt. Jebkurā kultūrā cilvēks ietver visas iespējas: viņš ir gan arhaiskais cilvēks, gan zvērs, cilvēkēdājs, elku pielūdzējs, gan saprātīga būtne, kas ir spējīga mīlēt un tiekties pēc taisnīguma.

Tātad bezapzinātā saturs nav nedz labais, nedz ļaunais, ne racionālais vai iracionālais – tas ir gan viens, gan otrs. Bezapzinātais ir viss, kas kopumā raksturīgs cilvēkam, izņemot to daļu, kas atbilst sabiedrības noteiktajam. Apzinātais raksturo cilvēku kā sociālu būtni, savukārt bezapzinātais raksturo viņu kā universālu, viengabalainu cilvēku. Bezapzinātā pieredze ir savas cilvēciskās sākotnes apzināšanās, cilvēcības aizmetnis mūsos. Sociālais un individuālais bezapzinātais ir savstarpēji saistīti un nepārtraukti mijiedarbojas.

Cilvēka dabas dualitāti Fromms atklāj caur iedzimtā un iegūtā prizmu ne tikai sociālā rakstura analizē, bet arī personības raksturojumā. Fromms precīzē, kādā nozīmē viņš lieto personības jēdzienu, proti, tas ir iedzimto un iegūto iezīmju kopums, kas nosaka indivīda *neatkārtojamību*. Iedzimtajām iezīmēm Fromms pieskaita temperamenta tipu. Bet iegūtās ir rakstura iezīmes kā tā ievirzes un orientācijas. Rakstura orientācijas ir īpašas struktūras, kas atbilstīgi tām izpaužas (Fromms tās sauc par sindromiem) uzvedībā. Ir divas tipiskas *rakstura ievirzes*, kas ir cieši saistītas ar cilvēka dabu: viena ir nekrofilija – virzība uz mirušo, nedzīvo, otra ir tai pretējā biofilija – virzība uz visu dzīvo.

Nekrofilija pagātnē dzīvo vairāk nekā tagadnē. Viņu jūtas pēc būtības ir sentimentālas, atkarīgas no sajūtām, kuras viņi piedzīvojuši pagātnē vai iedomājas, ka ir tās piedzīvojuši. Viņi ir atturīgi un uzvedas distancēti. Viņu vērtības ir tieši pretējas tam, kas piesaista normālai, parastai dzīvei. Nedzīvais viņus interesē vairāk par visu. Seksualitāte var radīt dzīvību, savukārt graušanas, postīšanas spēks var to iznīcināt. Nekrofilis var domāt, ka negribētu nogalināt cilvēku, bet vēlētos atņemt viņam brīvību, varbūt tikai pazemot vai piesavināties viņa mantu, kaut gan patiesībā katrs destruktīvais spēks kalpo varai, un tad tas ir pakļaušanas instruments līdz pat spējai iznīcināt (iztēlē vai realitātē).

Pilnīgs pretstats nekrofilijai ir biofilija, kas piemīt cilvēkam, kurš mīl dzīvi, jūt savu pieķeršanos dzīves un izaugsmes procesiem dažādās jomās – labāk izveidot no jauna, radīt, veidot, attīstīt, nevis saglabāt esošo. Biofilijai ir savs labā un ļaunā izpratnes princips. Labais ir viss, kas kalpo dzīvei, ļaunais – viss, kas kalpo nāvei. Tīrā veidā nav sastopama neviena no abām rakstura ievirzēm, jo tās ir saistītas arī

ar cilvēka pasaules uzskatu. Taču ir svarīgi noteikt faktorus, kas ietekmē šīs orientācijas un to veidošanos. Bērnam svarīgs priekšnoteikums mīlestībai pret dzīvi ir dzīvot kopā ar cilvēkiem, kuri mīl dzīvi. Mīlestība pret dzīvo ir tikpat lipīga kā mīlestība pret mirušo. Bet ar to vien nepietiek, lai cilvēks mīlētu dzīvi un visu dzīvo.

Vēl divi būtiski priekšnoteikumi biofilijas attīstībai ir netaisnības novēršana un brīvība. Bet "brīvība no", piemēram, politiskajām važām nav pietiekams priekšnoteikums biofilijas attīstībai. Jābūt "brīvībai kādam mērķim" – veidot un celt, brīnīties un uzdrošināties. Šāda brīvība paredz, ka indivīds ir aktīvs un atbildīgs. Fromms ir pārliecināts, ka mīlestība pret dzīvi attīstīsies tad, ja sabiedrībā būs šādi priekšnoteikumi: drošība tādā nozīmē, ka cilvēka materiālie pamati netiks apdraudēti; taisnīgums tādā nozīmē, ka neviens cilvēks nevar izmantot otru cilvēku kā līdzekli savu mērķu sasniegšanai; un brīvība tādā nozīmē, ka ikvienam cilvēkam ir iespēja būt aktīvam sabiedrības loceklim. Pat sabiedrībā, kurā valda drošība un taisnīgums, mīlestība pret dzīvi var neattīstīties, ja tajā neveicinās indivīda patstāvīgo radošo darbību.

Tāpēc raksturu var definēt arī kā relatīvi nemainīgu cilvēka enerģijas vadīšanas formu asimilācijas un socializācijas procesos. Raksturu cilvēkam var uzskatīt par instinktu aizvietotāju. Cilvēks var organizēt savu dzīvi saskaņā ar savu raksturu, tādējādi līdzsvarojošot savu iekšējo un ārējo situāciju, vērtību sistēmu, izvēles u. tml.

Rakstura neproduktīvās un produktīvās orientācijas

Raksturs kopumā tiek aplūkots no diviem aspektiem: *rakstura dinamiskās koncepcijas* un *neproduktīvās orientācijas*. Detalizēti aprakstot neproduktīvās orientācijas, Fromms izdala četrus raksturīgākos to tipus: receptīvo, ekspluatējošo, iedzīvošanās un tirgus. Tās ir tipiskas 18. un 19. gadsimta cilvēkiem, izņemot tirgus orientāciju, kas attiecas tikai uz mūsdienām.

Receptīvās orientācijas indivīds uzskata, ka visi labumi nāk no ārienes, tāpēc viņa galvenais uzdevums ir tos iegūt no ārējā avota. Vienīgais veids, kā iegūt vēlamu materiālajā pasaulē un cilvēku attiecībās, ir kļūt par tādu būtni, kuru mīl, nevis kura pati ir spējīga mīlēt. Neiegūstot vēlamu, viņa pirmā doma ir par to, ka jāmeklē cits avots – objekts vai subjekts –, bet nekas nav darāms sevis pašā pārveidē, lai kārto iegūtu. Šīs orientācijas cilvēki jūtas pazaudējušies, paliekot vienatnē ar sevi, jo ir pieraduši pie apstākļiem, kad citi viņus balsta tiešā vai pārnēstā nozīmē. Savu trauksmi un nomāktību viņi cenšas mazināt ar ēšanu un dzeršanu. Viņi ir neuzņēmīgi patstāvīgu lēmumu pieņemšanā tādā pakāpē, ka jautā padomu tam cilvēkam, par kuru šis lēmums ir jāpieņem. Kopumā viņi ir draudzīgi un optimistiski, gatavi palīdzēt citiem, ja tas ir izdevīgi viņiem pašiem.

Ekspluatējošās orientācijas indivīdi, tāpat kā receptīvās orientācijas pārstāvji, uzskata, ka viņiem pašiem nekas nav jādara, jo visi labumi nāk no ārienes. Taču atšķirībā no receptīvās orientācijas pārstāvjiem viņi negaida labumus no citiem, jo ir spējīgi tos iegūt paši – pat ar viltu vai spēku, ja tas ir nepieciešams. Jūtu sfērā viņi izjūt emocijas pret tiem cilvēkiem, kurus viņi var atņemt kādam citam. Idejas labāk nozagt kādam nekā producēt pašiem. Katru cilvēku viņi vērtē pēc iespējas viņu izmantot savās interesēs. Viņu moto: “Es ņemu to, kas man ir vajadzīgs”. Viņi pārvērtē to, kas pieder citiem, un nenovērtē sev piederošo. Pretēji receptīvās orientācijas tipam viņi ir aizdomu pilni, skaudīgi, reizēm ciniski.

Iedzīvošanās orientācijas tips ir atšķirīgs no diviem iepriekš aplūkotajiem, taču līdzīgs ir uzskats, ka visi labumi nāk no ārienes. Viņu mērķis ir pēc iespējas vairāk iegūt un mazāk atdot. Skopums raksturīgs ne tikai attieksmē pret naudu un lietām, bet arī pret jūtām un domām. Šie indivīdi necenšas mīlēt, bet ir ieinteresēti iegūt mīlestību – to saņemot, itin bieži spēj būt uzticīgi. Mīl kavēties atmiņās ne tikai par pagātnes notikumiem, bet arī par jūtām un domām. Viņi ir pedantiski kārtīgi, maniakāli tīrīgi, punktuāli – lietas ir ne tikai jānoliek vietā, bet tas ir arī jāizdara noteiktā laikā. Jaunrade ir brīnums, par ko dzirdēts, bet tam nevar ticēt. Dzīve rit ar moto “Mans ir mans, bet tavš ir tavš”.

Tirgus orientācijas tips ir ne tikai raksturīgs mūsdienām, bet vienlaikus tas ir priekšnosacījums mūsdienīga cilvēka attīstībai. Galvenais mūsdienu tirgus virzītājspēks ir pieprasījums. Fromms uzskata, ka galvenā īpašība šim tipam ir rakstura orientācija uz sevi kā preces uztveri un savas vērtības apziņu kā maiņas vērtību. Jaunākais fenomens šīs orientācijas attīstībā ir personību tirgus. Neatkarīgi no darbības jomas materiālā veiksmē šajā tirgū ir tiem, kuru pakalpojums vai sasniegumus atzīst par maksāšanas vērtiem. Veiksme un pieprasījums ir pakārtoti prasmei sevi pievilcīgi parādīt, izrādīties, spēt konkurēt ar citiem. Pēdējais faktors ietekmē arī attieksmi pašam pret sevi, kura ir divējāda: kā pret preci un kā pārdevēju vienlaikus. Cilvēka pašapziņu traumē atkarība no veiksmes tirgus konkurencē. Vēl vairāk tā cieš no neveiksmēm. Neveiksmes iedragā arī sevi kā neatkarīga indivīda uztveri, pašvērtējumu, identitāti kā atbilstību pašam sev. Paša spējas tiek atsvešinātas no indivīda: “Es esmu tas, ko vēlaties.” Tirgus orientācijas tipa raksturs ir brīvs no jebkādas individualitātes.

Varētu likties, ka Fromms ir sabiezinājis krāsas un mūsdienu cilvēka raksturojumā dominē negācijas. Taču tā vairs nešķiet, ja ievēro Fromma teikto par produktīvajām, ražīgajām (pozitīvajām) rakstura orientācijām. Produktivitāte ir ievirze, uz kuru ir spējīgs ikviens garīgi un emocionāli veselīgs indivīds. Ārpasauli var uztvert divējādi: reproduktīvi (kā fotogrāfija reproducē realitāti) un radoši (apgūstot realitāti, izmantojot savu garīgo un emocionālo spēku). Cilvēks var radoši veidot un pārveidot priekšmetisko pasauli, bet daudz svarīgāk Fromma

ieskatā ir tas, ka cilvēks pats sev ir radošas pārveides priekšmets. Fiziskā izaugsme noris pati par sevi, toties garīgā izaugsme prasa piepūli: “Cilvēks vienmēr nomirst agrāk nekā paspēj pilnībā piedzimt” (Fromm, 1947, 92).

Cilvēks, būdams vientuļš un atsvešināts, allaž ir spiests meklēt radniecīgu dvēseli, ar ko spētu garīgi un emocionāli saprasties. Tāpēc viena no raksturīgākajām orientācijām ir *produktīva mīlestība un domāšana*. Kaut arī cilvēkiem piemīt spēja mīlēt, ne katrs prot to iemiesot dzīvē, jo neatkarīgi no mīlestības priekšmeta (subjekta) mīlestība ietver rūpes, atbildību, cieņu un zināšanas.¹² Nevar cienīt un mīlēt otru cilvēku, neiepazīstot viņu. Bez cieņas un zināšanām mīlestības jūtas deģenerējas līdz īpašnieciskumam un kundzībai.

Produktīvajai orientācijai (domāšanai) ir raksturīga motivēta interese par subjektu, cieņa, spēja skatīties objektīvi, proti, redzēt to tādu, kāds tas ir patiesībā, nevis tādu, kā to domājošajam subjektam gribētos. Objektivitāte prasa arī sevi pašu ieraudzīt patiesā gaismā – apzināties, kā esi saistīts ar pētāmo objektu un kādas attiecības veido.

Fromms izdala *trīs tipiskākos savstarpējo attiecību veidus*: simbiotisko savienību, atsvešināšanos (destruktivitāti) un mīlestību (sk. M. Satikas rakstu “Mūsdienu cilvēks Ēriha Fromma skatījumā: mīlestība”). Simbiotiskā savienībā cilvēks nekad nav neatkarīgs, jo viens ir noteicējs un otrs viņam pakļaujas. Otrā veida attiecības balstās uz distancēšanos, atstumtību un destruktivitāti. Atstumtības emocionālais ekvivalents ir vienaldzība pret citiem cilvēkiem, kas kultūras cilvēkam ierastā veidā tiek maskēta ar virspusēju interesi, pat aktīvu saskarsmi. Atstumtības aktīvā forma ir destruktivitāte, ko uztur bailes būt pamestam, būt citu atstumtam un atsvešinātam no komunikācijas.

Cilvēks savstarpējo attiecību jomā īsteno gan produktīvās, gan arī neproduktīvās orientācijas, kuras veido visdažādākās kombinācijas. Cilvēka raksturs ir šādu kombināciju individuālais variants. Katrai negatīvajai orientācijai var būt sava pozitīvā un negatīvā puse, tieši tāpat kā katrai produktīvajai orientācijai. Ņemot vērā divus galvenos attieksmes veidus pret ārpasauli, Fromms piedāvā apkopojosu tabulu (sk. 1. tabulu).

Fromma tabulā ir uzsvērtas atšķirības starp abu veidu orientācijām, taču tās savstarpēji papildina vai mijiedarbojas viena ar otru. Katrā no tām ir arī pretējās orientācijas elementi. Jautājums ir par to, kas ir noteicošais elements vai elementi. Sociālā ievirze pārsvarā ir produktīva – godīgums, uzstājība, autoritāte u. tml., taču tā pārtop par destruktivitāti un kundziskumu, ja cilvēkā dominē neproduktīvā rakstura orientācija. Negatīvo un pozitīvo iezīmju kopums, kas raksturīgs katram orientācijas tipam, ir atkarīgs no produktīvās orientācijas līmeņa.

¹² Mīlestības formas, pseidomīlestības tai skaitā, detalizēti ir aplūkotas darbā “Mīlestības māksla” (Fromm, 1956).

1. tabula. Rakstura orientācijas (pēc Fromm, 1947, 111)

Orientācija	Asimilācija	Socializācija	
Neproduktīvā	Receptīva (ņemoša)	Mazohistiska (uztība)	Simbioze
	Ekspluatējoša (iekarojoša)	Sadistiska (autoritāte)	
	Iedzīvošanās (krājoša)	Destruktīva (uzstājība)	Atsvešinātība
	Tirgus (maiņas)	Vienaldzīga (godīgums)	
Produktīvā	Darbīga	Mīloša, saprātīga	Mīlestība

Fromms uzskata, ka orientāciju variācijas ir atkarīgas no tā:

- 1) kāds īpatsvars ir katrai orientācijai;
- 2) kāds ir produktīvās orientācijas līmenis, jo katrā no tām kvalitatīvi mainās ar to saistītie elementi;
- 3) ar kādu intensitāti materiālajā, intelektuālajā un emocionālajā darbības jomā tās izpaužas.

Ja visam iepriekšminētajam pievieno temperamenta un apdāvinātības atšķirības, acīmredzama kļūst personības rakstura variāciju bezgalība.

Brīvība un bēgšana no tās

Jautājums par cilvēka dabas un brīvības saistību mūsdienās ir nemainīgi aktuāls. Šī saikne rada virkni citu savstarpēji saistītu un nesaistītu jautājumu. Piemēram, vai cilvēka dabai tieksme pēc brīvības piemīt organiski? Vai brīvībai raksturīga tikai ārējā brīvība (atbrīvošanās no pakļaušanās), vai tā ietver iekšējas noteiksmes? Kāpēc vieniem brīvība ir kārotais mērķis, turpretim citiem tā šķiet apdraudējums? Vai vienlaikus ar tieksmi pēc brīvības nepastāv arī instinktīva tieksme pēc pakļaušanās? Kas rada cilvēkos neatvairāmu varaskāri, kādi psiholoģiskie un sociālie faktori to ietekmē?

Zīmīgi, ka “Bēgšana no brīvības”¹³ ir Fromma pirmā grāmata, kas nāca klajā 1941. gadā un jau pašā sākumā iezīmēja cilvēka dabas pretrunīguma tēmu, kura caurvij Fromma personības teoriju un īpaši tieši un spilgti izpaužas skatījumā uz cilvēka dabas ambivalentajām izpausmēm. Cilvēka dabas pretrunīguma un dualitātes raksturojums, reizēm tās kritika, ļauj labāk saprast mūsdienu cilvēka pretrunīgo situāciju, viņa alkas pašrealizēties un vienlaikus rast kopību ar saviem laikabiedriem. Saskaņā ar Fromma domām atsevišķais indivīds ir jāskata saistībā ar to sabiedrību, kurā viņš dzīvo. Katram ir jāspēj tikt galā ar sabiedriskās dzīves

¹³ ASV izdevumā – “Bēgšana no brīvības” (*Escape from freedom*), Lielbritānijas izdevumā – “Bailes no brīvības” (*The fear of freedom*).

prasībām, citādi viņam draud briesmas tikt izstumtam. Cilvēka destruktivitātes tēma ieskanas jau šajā grāmatā, pilnīgu izvērsumu iegūstot darbā “Cilvēka destruktivitātes anatomija” (1973).

Kā atzīmē Rainers Funks, Ēriha Fromma darbs “Bailes no brīvības” nav neko zaudējis no savas aktualitātes, jo līdz ar progresējošo individualizācijas procesu un tagadējām neierobežotās brīvības iespējām bailes no šīs brīvības drīzāk ir pastiprinājušās. Ja cilvēks nav nekas cits kā sabiedriskota būtne, tad daudzu sabiedrisko saistību un attiecību iziršana viņam ir jāuztver kā eksistenciāls apdraudējums (Šuvajevs, 2014, 28).

Brīvība ir devusi cilvēkam neatkarību un savas eksistences racionalitātes apziņu, vienlaikus atmodinot viņā bezspēcīguma un trauksmes sajūtu. Cilvēks ir izvēles priekšā: vai atbrīvoties no brīvības, nonākot kādā citā pakļaušanās (atkarības) jomā, vai pilnveidoties, līdz tiek sasniegta pozitīvā brīvība – individualitātes vienreizīguma īstenošana.¹⁴ Cilvēks bieži vien nav pietiekami nobriedis, lai būtu neatkarīgs un racionāls, tāpēc ļaujas iracionālām kaislībām: naidam, atriebībai, skaudībai, pakļaujas varai, tieksmei graut, gūt naudu u. tml. Cilvēka eksistences paradokss slēpjas konfliktā, kas pastāv starp intelektuāli tehnisku briedumu un emocionālu atpalcību, tāpēc *brīvība vispirms ir psiholoģiska problēma*.

Patērētāju sabiedrībā nemainīgi pastāv cēloņi, kuri rada un uztur cilvēkā bailes no brīvības. Ērihs Fromms, aprakstot mūsdienu cilvēka situāciju, uzsver, ka viņš veic tikai problēmas diagnosticēšanu un analīzi, kas dotu iespēju iezīmēt iespējamās problēmas risinājumus.

Tomasa Hobsa ideju par to, ka cilvēki tiecas pēc varas, lai apmierinātu savas vajadzības nepietiekamu resursu apstākļos, Fromms uzskata par neglābjami novecojušu, jo mūsdienās vidusšķira ir sasniegusi pietiekamu labklājības līmeni, ietekmi politikā un citās jomās. Cilvēkam ir jāatrisina fundamentāls eksistenciāls konflikts starp vēlmi būt neatkarīgam un izvairīties no brīvības. Tā kā brīvība ir saistīta ar atsvešināšanos un trauksmi, tā var radīt paniskas bailes. Atkarība šķiet daudz pievilcīgāka, jo pasargā no ļaunuma, ko var radīt daba vai sabiedrība. Taču atkarība ir neveselīga, jo tā traucē radīt identitāti, kas realizē cilvēka patieso potenciālu.

Fromms nepieņem freidisma ideju par cilvēka antisociālo būtību, proti, ideju, ka sabiedrībai ir jāuzņemas cilvēka bioloģisko impulsu regulēšana, pakļaujot tos kultūras normativitātei un tādā veidā nosakot pašas kultūras pamatus. Viņš uzskata, ka labāk, ja psiholoģija ir brīva no libido teorijas ierobežojošās ietekmes, it īpaši no koncepcijas par Id, Ego un Superego. Vienlaikus Fromms bezapziņas procesus uzskata par ļoti nozīmīgiem – cilvēka dabu un uzvedību nav iespējams izskaidrot, ja netiek ņemta vērā bezapziņa. Tajā parasti tiek izstumtas tādas lietas

¹⁴ Par brīvības pozitīvo un negatīvo nošķirumu detalizētāk sk. Šauers, 2015.

kā nepatīkamas tieksmes un uzskati (destruktivitāte, nekrofilija, naidis, skaudība, liekulība, atriebība un bailes no nāves).

Fromms skaidri definē savu pozīciju attiecībā pret neofreidistiem, vairākkārt uzsverot, ka viņu nevar tiem pieskaitīt, jo:

“Es nekad neesmu piekritis tam, ka esmu pieskaitīts jaunajai psihoanalīzes skolai, lai kā to sauktu – kultūras skola vai neofreidisms. Esmu pārliecināts, ka šīs skolas ir devušas vērtīgus rezultātus, taču dažas no tām ir atvirzītas aizmugurējā plānā Freida nozīmīgākajiem atklājumiem. .. Es uzskatu, ka ir nepieciešama turpmāka Freida ideju attīstība citā filosofiskajā sistēmā, proti, dialektiskā humānisma sistēmā.” (Fromm, 1922, 22)

Cilvēkam piemīt tādas unikālas īpašības kā pašapziņa, saprāts, iztēle, tāpēc cilvēka uzvedība neseko instinktu nospraustajām sliedēm, bet gan apliecina viņa brīvību. Šīs neorganiskās dziņas (cilvēcīgās tieksmes) rada vairākas tikai cilvēkam raksturīgas problēmas.

Tā vietā, lai vienkārši eksistētu, cilvēks cenšas atrast savas eksistences jēgu un pamatojumu, savu vietu pasaulē. Vēl viņam ir jāsaskaras ar specifiski cilvēciskām problēmām, tādām kā garlaicība, īgnums un neapmierinātība. Tāpat problēmas rada apziņa par dzīves īsumu un to, ka nāve atņems mums iespēju piepildīt savu potenciālu.

Tā kā neorganiskās dziņas nav saistītas ar instinktiem, tad tās ir grūti apmierināt. Nav nekādas iekšējas programmas, kas garantētu to piepildījumu. Kā apmierināt prasību pēc dzīves jēgas? Tas nozīmē, ka ir ļoti viegli novērsties un piepildīt citus mērķus, taču rezultāts tam būs nelaimīga dzīve vai pat psihopatoloģija. Atšķirībā no Freida Fromms uzsver domu, ka visas cilvēciskās tieksmes ir indivīda un ārpusaules mijiedarbības produkts, sociālo procesu sastāvdaļa, nevis instinktu realizācija. Sociālā psiholoģija ir tā zinātnes nozare, kam ir jāspēj izskaidrot, kāpēc rodas jaunas spējas un kaislības, jo ne tikai vēsture rada cilvēkus, bet arī cilvēki paši ar savām domām un jūtām, kaislībām un interesēm rada vēsturi.

Kaut arī nav nemainīgas cilvēka dabas, to nevar uzlūkot kā nepārtrauktas pielāgošanās procesu, jo cilvēka dabā ir arī iedzimti mehānismi. Fromms nošķir divus adaptācijas veidus: *statiskā adaptācija* nozīmē cilvēka rakstura konstantumu, mainoties tikai dažiem ieradumiem. *Dinamiskās adaptācijas* gadījumā pielāgošanās ietekmē rakstura izmaiņas. Jebkura neuroze ir šādas adaptācijas piemērs, jo cilvēks tomēr pieņem situāciju, kas šķiet iracionāla un traucē viņa attīstībai, bet reaģē uz to slimīgi – kļūst neirotisks trauksmes un baiļu pārņemts indivīds.

Individualizācijas procesā pakāpeniski tiek zaudēta saikne ar citiem cilvēkiem, jo personības iezīmju veidošanās nozīmē atšķirību tapšanu, vienreizīgumu, izolētības pastiprināšanos. Lai atjaunotu saikni ar līdzcilvēkiem, ir tikai viens ceļš – solidaritāte, spontāna darbība (radošums), mīlestība un darbs. Ja šo

procesu kavē ekonomiskie, sociālie un politiskie apstākļi, rodas tieksme izvairīties no tādas brīvības. Disproporcija starp brīvību no jebkurām saitēm un ierobežotām iespējām īstenot pozitīvo brīvību ir novedusi Eiropu pie bēgšanas no brīvības. Sākums šai disproporcijai meklējams jaunos laikos, kad pieauga indivīda neatkarība no ārējās varas vienlaikus ar izolētības sajūtu, savas bezspēcības un niecīguma apziņu. Fromms ir pārliecināts – kamēr cilvēks nav ieguvis spēju (prasmī?) domāt oriģināli, tātad patstāvīgi, nav jēgas uzstāt, lai neviens netraucē viņa domu izpausmi. Cilvēks ietekmējas arī no t. s. anonīmajām autoritātēm: sabiedriskās domas, “veselā saprāta”. Mazinoties ārējai atkarībai, iekšējā brīvība automātiski nepalielinās.

Protestantisms veicināja cilvēka garīgās brīvības attīstību, savukārt kapitālisms turpināja atbrīvošanos psiholoģiskajā, sociālajā un politiskajā jomā. Privātās iniciatīvas principa dominēšana vājina jau tā trauslo indivīda pašapziņu, novedot līdz pašnoliegumam. Egoisms kļūst par izdzīvošanas stratēģiju – tā neizbēgamās sekas ir atsvešināšanās no sevis paša. Lai kaut kādā mērā saglabātu pašcieņu, ir vajadzīgi panākumi, veiksmes, slava, popularitāte, prestižs u. tml. Personiskā prestiža avots ir ģimene, kurā katrs var būt valdnieks, kuram visi pārējie ne tikai pakļaujas, bet arī ir gatavi pakalpot. Nacionālais lepnums un ģimene ievērojami paaugstināja pašnovērtējumu galvenokārt indivīda paša acīs, taču izolācijas bailes, vientulības izjūta no sevis atsvešinātu indivīdu nepamet ne mirkli. Ja cilvēks nespēj pāriet no negatīvās brīvības uz pozitīvo, viņš cenšas atbrīvoties no brīvības vispār.

Fromms detalizēti aplūko mehānismus bēgšanai no brīvības.

Pirmām kārtām, tas ir *autoritārisms*. Nepilnvērtīguma apziņa liek meklēt kādu lielāku par sevi – autoritāti, kurai pieslieties, un tā var būt gan organizācija, gan otrs cilvēks. Sevis noniecināšana ir mazohisma izpausme, kura noved pie pakļaušanās stiprākajam – sadistam, kurš ne tikai izrāda savu varu, bet arī izmanto padevīgo indivīdu, liekot viņam ciest. Varaskāre ir sadisma visbūtiskākā izpausme, kas liecina par paša sadista nespēju īstenot savu personības potenciālu. Tāpēc “Es vadu jūs, jo labāk zinu, kas jums ir nepieciešams” ir tipisks verbāls apliecinājums sadista vājumam un reizē pārliecībai, ka atkarīgais indivīds bez viņa neizdzīvos, kaut gan viņš pats tieši tāpat nespēj iztikt bez mazohista. Sadistisks cilvēks vēlas paglābties no savas vientulības un ieslodzījuma sajūtas, padarot otru cilvēku par daļu no sevis. Viņš kļūst uzpūtīgs un vairo savu vērtību, pakļaujot otru cilvēku, kas viņu dievina. Sadistisks cilvēks ir tikpat atkarīgs no pakļautā cilvēka, cik pēdējais no pirmā, – viņi nespēj dzīvot viens bez otra. Sadista un mazohista attiecības Fromms uzskata par simbiozi, kurā abām pusēm savs “es” ir savienojies ar otra cilvēka “es”, tādējādi iegūstot noteiktu pašapziņu.

Otrām kārtām, bēgšana no brīvības īstenojas kā *graušana*. Tās izcelsmei ir tie paši cēloņi kā autoritārisma – indivīda izolācija un nevarība apkārtējās pasaules priekšā. Graut pasauli ir pēdējais izmisīgais mēģinājums neļaut pasaulei sagraut

indivīdu. Sadisma mērķis ir pakļaušana, un graušanas – iznīcināšana. Graušana var būt atbildes reakcija uz apdraudējumu, un tā ir uzskatāma par dabisku aizsardzības reakciju. Savukārt graušana kā iekšēja tendence ir vienmēr klātesoša un izpaužas bez jebkāda objektīva cēloņa. Tā ir *nenodzīvotās dzīves rezultāts*. Individuālie vai sociālie apstākļi, kas nomāc dzīves gribu, dzīvesprieku, rosina tieksmi graut.

Treškārt, izplatītākais bēgšanas mehānisms ir *automātisks konformisms* – hameleoniska pielāgošanās sociāli pieņemtajiem standartiem. Tā ir neveselīga, jo ir pretrunā ar cilvēka vajadzību pēc patiesas identitātes.

Divi iepriekšējie bēgšanas mehānismi ir būtiski pašam indivīdam, bet tie nav sociāli nozīmīgi. Turpretī konformisms veido tādu personības tipu, kas īsteno vispārpieņemtus šablonus un ir vieglāk sociāli regulējams. Atsakoties no sava “es” un līdzinoties miljoniem citu indivīdu, mazinās trauksme un vientuļības sajūta. Toties savas personīgās domas un jūtas tiek iegrozotas un apspiestas līdz tādai pakāpei, ka indivīds viņam iedvesto uztver kā pašradītu vai pašsaprotamu. Cilvēks var būt pārliecināts par savu domu oriģinalitāti (to, ka ir izdomājis pats), kaut gan patiesībā tās (it īpaši politiskās idejas) ir radušās ārējas ietekmes rezultātā. Fromms to sauc par *pseudodomāšanu*. Konformisms ielaužas arī jūtu sfērā, pārveidojot citu vēlmes par personīgajām un tā producējot *pseudovēlmes*. Audzināšana un izglītības sistēma tikai vairo abus minētos pseudoprocesus. Cilvēkā tiek nomākta vēlme domāt patstāvīgi jau no pašiem pirmajiem soļiem izglītošanās procesā, piedāvājot gatavas versijas – atliek tikai paņemt.

Fromms jautā, vai indivīds nenovēršami ir ceļā no brīvības uz jaunu atkarību? Vai ir iespējama pozitīvā brīvība, kur indivīds eksistē kā neatkarīga personība, nezaudējot saikni ar citiem cilvēkiem, apkārtējo pasauli un dabu? Un sniedz atbildi: tas ir iespējams, ja cilvēks pašrealizējas, darbojas spontāni – radoši, saskaņā ar savu gribu un pārlicību. Šāda radoša spontanitāte ir raksturīga māksliniekiem un bērniem, visiem, kas ir gatavi darboties ar mērķi izpausties. Tāpēc svarīga ir pati darbošanās kāre, ne tik daudz konkrētais rezultāts. Ja indivīds realizē savu “es” spontānā darbībā, viņš sasaista sevi ar ārpasauli un vairs nav vientuļš. Apzinoties sevi kā radošu personību, cilvēks saprot, ka *dzīvei ir tikai viena jēga – un tā ir pati dzīve*.

Atsvešināšanās un destruktivitāte

Skatoties uz mūsdienu cilvēku, Fromms *atsvešināšanos* apraksta ne kā ekonomisku kategoriju (atšķirībā no Marksa), bet gan kā psiholoģisku, izsakot to atbilstošos terminos – atsvešināšanās ir mūsdienu cilvēka *personības* psihopatoloģija. Tās izpausme ir elku atrašana, pielūgsmē un akla sekošana tiem, atņemot sev patstāvīgi veidotu nākotnes perspektīvu. Jebkuru neirozi šī vārda plašākajā

nozīmē var uzskatīt par atsvešināšanās sekām. Neapmierināta tieksme, kaislība pārņem cilvēku savā varā, kļūstot par viņa elku. Cilvēks ir atsvešināts no sevis tieši tāpēc, ka ir padarījis sevi par kādas sevis paša daļas vergu. Elks atsvešinātā formā ir tapis no paša cilvēka dzīvotspējas, precīzāk būtu teikt – nespējas pašam noteikt savu dzīvi, pašorganizēties. To pašu var teikt arī par mīlestību, kura paredz atsvešināšanos un vienlaikus tās pārvarēšanu. Bet mūsdienu cilvēks, dzīvodams industriālā sabiedrībā, atsvešinoties pats no savas būtības, pārvērš sevi par “lietu”, līdzekli, kuru izmanto citi savu mērķu un vēlmju piepildījumam.

Fromms pilnībā piekrīt Marksa idejai, ka cilvēces vēsture ir nepārtraukts attīstības process un arvien pieaugoša atsvešināšanās. Tas nozīmē, ka cilvēks pasaules apgūšanas procesā neatpazīst sevi, tāpēc pasauli uztver pasīvi. Mūsdienu cilvēka situācijā atsvešināšanās ir viņa eksistences nemainīgs raksturojums. Individīdam attiekmē pašam pret sevi atsvešināšanās gars izpaužas spēcīgi un postoši. Atsvešināts cilvēks zaudē cilvēcību, un tas rada lielu eksistenciālu egoismu. Cilvēks kļūst arī par savas individuālās eksistences līdzekli – līdz tādai pakāpei, ka atsevišķos gadījumos viena viņa eksistences joma nav saistīta ar otru. Atsvešinātību sekmē arī globālais birokratizācijas process, kurā cilvēks ir nevis indivīds, bet gan gadījums, lieta Nr. ... Tehnoloģijas laikmeta problēma ir tā, ka nekas nav tāds, kāds šķiet esam. Viss top arvien neīstāks, sākot ar pārtiku un beidzot ar sabiedrību.

Fromma aprakstītais cilvēks ir patērētāju sabiedrības cilvēks – uz komfortu tendēts, pašpietiekams indivīds, kurš kalpo savām interesēm un kura raksturīgākā iezīme ir *iekšējā pasivitāte*. Tās dēļ viņš ir ārēji mobils, hipertrofēti kustīgs, pat knosīgs. Cilvēks savu iekšējo kūtrumu un nevarīgumu pārvērš *sadomazohistiskā eksistences formā*, proti, iestieg pašradītos tīmekļos – cieš pats no sevis un sevis radītā. Jo darbīgāks ārēji, jo pasīvāks iekšēji patiesībā ir šis cilvēks. Visu satraukumu cēlonis ir atšķirtības pārdzīvojums. Būt atšķirtam nozīmē būt norobežotam, bet tas savukārt izraisa bezpalīdzības sajūtu, nespēju aktīvi uztvert pasauli, kauna un vainas sajūtu – domu, ka pasaule “ielauzīsies” cilvēkā un viņš nespēs uz to reaģēt.

Atsvešinātība un destruktivitāte ir savstarpēji saistītas parādības (sk. 1. tabulu). Cilvēks dzīvo savā dualitātē, jo viņš nevar būt tikai dzimtas turpinātājs, viņam ir jābūt viņam pašam. Lai spētu eksistēt sev līdzīgo vidē, cilvēkam ir jāapmierina piecas noteicošās eksistenciālās vajadzības: radniecības, transcendences, saistības, identitātes, koordinātu sistēmas. Cilvēka darbības motivāciju gan racionālā, gan iracionālā līmenī nosaka dažādas tieksmes (kaislības): mīlestības, solidaritātes, brīvības, patiesības, goda un sirdsapziņas.

Tā kā raksturs veidojas socializācijas procesā, likumsakarīgs ir jautājums: kāda ir sociālo apstākļu loma rakstura veidošanā? Sabiedrības attīstības vēsture parāda – lai varētu iegūt brīvo laiku kultūras vērtību radišanai, zinātnei, filosofijai un mākslai, cilvēkam bija nepieciešami vergi, kari un svešu teritoriju iekarošana.

Ne tikai pagātnē, arī tagadnē cilvēks kļūst cietsirdīgs un destruktīvs tāpēc, ka viņam trūkst savai attīstībai nepieciešamo labvēlīgo apstākļu.

Destruktivitāte ir sastopama divās galvenajās formās: spontānā un rakstura struktūras noteiktā. Cilvēka raksturā sakņojas ne tikai tieksme graut, bet arī sadisms. Šis tieksmes piemīt tikai tiem cilvēkiem, kuriem ir atbilstīgas rakstura īpašības. Spontānā destruktivitātes forma nozīmē, ka noteiktu apstākļu ietekmē atdzīvojas destruktīvie impulsi, kas piemīt cilvēkam *vienmēr* – slēptā vai atklātā veidā. Spontānās destruktivitātes parādīšanos pārsvarā stimulē grupu narcisisms nacionālā vai reliģiskā ietvarā. Ņemot vērā destruktivitātes daudzveidību, Fromms vispirms pievēršas spontānajām formām: atriebībai, ekstātiskajai destruktivitātei un pielūgsmes (dievināšanas) destruktivitātei. Atriebības agresivitāte rodas kā atbildes reakcija uz pāridarījumu, netaisnīgumu, kas izraisījis ciešanas kādam no grupas locekļiem. Tā atšķiras no aizsardzības agresijas divos aspektos: rodas *post factum*, kad kaitējums jau izdarīts, un izceļas ar lielāku cietsirdību. Ir zināms, ka pat maldinoša informācija par nodarīto kaitējumu var rosināt niknumu un atriebības kāri, uzskatot, ka atriebība var mazināt ļaunumu. Arī indivīdiem, kas ir izteikti narcisi, atriebības kāre parādās pie vismazākajām viņu personas apdraudējuma pazīmēm.

Ekstātiskā destruktivitāte indivīdam ir dabas dota – kā dzimumakts. Grupu līmenī tā izpaužas dažādos, tai skaitā transa stāvokli radošos, rituālos. Pielūgsmes destruktivitāti daļēji var salīdzināt ar tāda cilvēka uzvedību, kas ir permanenti naidīgs.

Destruktīvais raksturs izpaužas trejādi: kā sadisms, mazohisms un nekrofilais raksturs. Sadisms un mazohisms var būt gan seksuāla, gan neseksuāla rakstura. Jebkurā gadījumā tā ir perversija, sākot ar vēlmi nodarīt sāpes un ciešanas sev vai otram, beidzot ar vēlmi pazemot, lai tikai sasniegtu vēlamo mērķi – pakļautu. Psiholoģiskais sadisms ir daudz izplatītāks nekā fiziskais, piemēram, priekšnieka un padotā, vecāku un bērnu, skolotāju un skolēnu u. tml. hierarhiskajās attiecībās.

No šī skatpunkta Fromms analizē arī totalitārisma līderus: Josifs Staļins bija neseksuālā sadisma klīniskais gadījums. Ādolfam Hitleram sadistiska attieksme bija galvenokārt pret cilvēkiem, bet mazohistiska – pret likteni, vēsturi, dabas “augstāko varu”. Heinrihs Himlers gribasspēka trūkumu kompensēja ar to, ka centās pakļaut visus citus. *Sadisma kvintesenci veido neatvairāma varaskāre*, absolūta, un neierobežota vēlme iegūt varu pār jebkuru dzīvu būtni – vienalga, vai tas ir dzīvnieks, bērns, vīrietis vai sieviete. Sadisms pat ļoti vājam cilvēkam spēj radīt varenības ilūziju un ir raksturīgs tiem, kas reālajā dzīvē nespēj būt produktīvi, sasniegt augstus mērķus vai vienkārši priecāties par savu esību. Lai uzturētu savas varenības ilūziju, sadistam ir svarīgi, ka viņa upuris ir dzīvs – pretstatā nekrofilā rakstura indivīdiem, kuri tiecas iznīcināt savu upuri. Sadismu veicina autoritāri sodi bez fiksētas formas (cilvēks nesaprot, par kādu pārkāpumu tiek

sodīts), pozitīvo stimulu trūkums (kādēļ būtu vērts censties darīt kaut ko labu), izmisuma un bezspēcīguma sajūta gan individuālā, gan kolektīvā līmenī.

Tehnikas dievināšana arī ir saistīta ar nekrofilo raksturu, ja ņem vērā Fromma nekrofilijas definīciju:

“Tā ir kaislīga tieksme uz visu nedzīvo, slimo, pūstošo, sabrūkošo, vienlaikus ar tikpat kaislīgu vēlmi visu dzīvo pārvērst nedzīvajā, kaislību graut pašas graušanas dēļ, kā arī īpaša interese par visu tīri mehānisko (nebioloģisko). Tam jāpievieno kaislība vardarbīgi pārraut dabiskās bioloģiskās saites.” (Fromm, 1994, 285)

Tieksmi uz visu mirušo un trūdošo visskaidrāk var atrast nekrofilu sapņos. Taču nekrofilais raksturs parādās arī pārliecībā, ka vienīgais konfliktu atrisināšanas veids ir vardarbība.

Fromms aplūko trīs fenomenus, kas, viņaprāt, ir visļauņākā un bīstamākā cilvēka tieksmju forma: mīlestību pret mirušo, izteikts narcisisms un simbiotiski incestuāla tieksme. Kopā viņi veido sabrukuma sindromu, kas mudina cilvēku iznīcināt iznīcības dēļ un ienīst naida dēļ. Ir arī izaugsmes sindroms, kas veidojas no mīlestības pret dzīvo, pret cilvēku un neatkarību. Tikai dažiem cilvēkiem viens no šiem diviem sindromiem ir pilnībā izteikts. Tomēr, kā apgalvo Fromms, katrs cilvēks kustas noteiktā virzienā – uz dzīvo vai mirušo, labo vai ļauno. Jāņem vērā, ka neatkarīgi no virzības cilvēkam ir raksturīga *reaktīvā vardarbība*, kurai ir liela praktiskā nozīme. Tā ir vardarbība, kas izpaužas, aizstāvot dzīvību, brīvību, cieņu, kā arī paša vai svešu mantu. Tā sakņojas bailēs un, iespējams, tieši tāpēc ir visbiežāk sastopamā vardarbības forma. Šīs bailes var būt reālas vai iedomātas, apzinātas vai neapzinātas. Tāds vardarbības tips kalpo dzīvei, nevis nāvei, jo tā mērķis ir saglabāt, nevis iznīcināt.

Reaktīvajai vardarbībai līdzīga ir vardarbība atriebības dēļ, kas ir tuvāka patoloģijai. Reaktīvā vardarbība ir saistīta ar izvairīšanos no kaitējuma nodarīšanas, tāpēc tās bioloģiskā funkcija ir izdzīvošana. Turpretī atriebības vadītas vardarbības gadījumā zaudējumi jau ir nodarīti, tāpēc spēka lietošanai vairs nepiemīt aizsardzības funkcija. Tā drīzāk ir iracionāla vēlme, kas transformējas rīcībā vai domās, lai jau notikušo pārvērstu par it kā nebijušu. Tāda atriebīga vardarbība ir novērojama atsevišķām personām, kā arī sociālajām grupām. Izšķiroša loma šeit var būt diviem faktoriem. Pirmais ir garīgās nabadzības atmosfēra, kas valda grupā un kas padara atriebību par nepieciešamo līdzekli zaudējumu kompensēšanai. Otrais faktors ir narcisisms – tāds emocionālais stāvoklis, kurā cilvēkam patiesa interese ir tikai pašam par savu personu, ķermeni, savām vajadzībām, domām, jūtām u. tml. – visu, kas attiecas tikai uz viņu pašu. Narcisismu raksturo uztveres mērogs: viss ir būtisks, kas attiecas uz sevi un nebūtisks attiecībā uz citiem – “.. visai pārējai pasaulei emocionālā ziņā nav ne smaržas, ne krāsas ..”

(Fromm, 1994, 176). Turklāt Fromms atgādina, ka pastāv arī negatīvais narcisisms – nepārtrauktas bažas par savu veselību līdz pat hipohondrijai kā slimībai.¹⁵

Savukārt atriebības motīvs ir apgriezti proporcionāls grupas vai atsevišķa indivīda spēkam un produktivitātei. Vājam cilvēkam nav citas iespējas atjaunot sagrauto pašcieņu, kā vien atriebties saskaņā ar *lex talionis*¹⁶ principu. Savukārt ciešā saistībā ar atriebības vardarbību ir graušanas jeb destruktivitātes veids, kas radies no ticības iedragāšanas. Tāds emocionālais satricinājums var rasties jau bērnībā. Savā ticībā un pašvērtībā vīlies cilvēks, kas jūtas apkrāpts, pieauguša cilvēka vecumā var sākt ienīst dzīvi. Ja nav uz ko pašauties, ja cilvēka ticība labajam un taisnīgumam ir iedragāta vai izrādās tikai mulķīga ilūzija, tad destruktivitāte ir vienīgais atlikušais pašizpaušmes veids.

Kompensatorā vardarbība ir neizdzīvotas dzīves rezultāts. To apspiež ar bailēm un sodiem vai ievirza citā gultnē ar dažādu veidu izrādēm un izklaidēm. Kompensatorā vardarbība atšķirībā no reaktīvās vardarbības nekalpo dzīvei. Tā ir patoloģiska dzīves aizstāšana, kas uz dzīves tukšumu vai tās izkropļojumiem atbild ar dažādām pseidoizpaušmēm. Bet tieši caur savu dzīves noliegumu pierādās dzīves vērtība un nepieciešamība dzīvot savu dzīvi. Dzīves alkas un dzīvošana regresijas situācijā¹⁷ var novest pie arhaiskās asinskāres un iznīcināšanas tieksmes. Atsevišķai personībai asinskāri var novērot fantāzijās un sapņos, smagas garīgās slimības vai slepkavības akta laikā. To var redzēt arī pie mazākumtautībām Tēvijas kara vai pilsoņu karu laikā, kad nedarbojas ierastie normālie sociālie ierobežojumi. Visuzskatāmāk to var vērot arhaiskajās sabiedrībās, kurās nogalināšana ir organiska dzīves sastāvdaļa. Zinot to, grūti diferencēt, kas ir labais un kas – ļaunais. Kādās morāles kategorijās tas būtu mērāms: norma, deviācija vai patoloģija?

Piederēt vai būt?

Fromms uzskata, ka mūsdienu Rietumu sabiedrībā ir svarīgi pētīt ne tikai to, kāpēc atsevišķi indivīdi nespēj pielāgoties tās funkcionēšanas mehānismam, bet arī šīs sabiedrības funkcionēšanas saskaņotību ar cilvēka dzīves ritumu. Tāpēc galvenā problēma ir nevis individuālā patoloģija (kas arī ir raksturīga mūsdienu cilvēka dzīves situācijai: pašnāvības, noziedzība, alkoholisms u. c.), bet gan *normalitātes*

¹⁵ Ar hipohondriju sirgstošs pacients pārspilē savas esošās slimības un nereti pat piedomā kļāt neeksistējošas kaites.

¹⁶ *Lex talionis* – atmaksas likums, kas prasa, lai sods atbilstu pārkāpuma veidam un lielumam. *Tēzaurus*. <https://tezaurus.lv/mwe:393915>

¹⁷ Regresija ir atgriešanās pie agrākajām izturēšanās formām, piemēram, bērnišķīga uzvedība pieauguša cilvēka vecumā. Tas izriet no fakta, ka ar pašreizējo, nobriedušu izturēšanos cilvēks nespēj sasniegt vēlamos mērķus.

*patoloģija*¹⁸ jeb sociālā patoloģija. Pretstatā socioloģiskajam relativismam viņš uzskata, ka runāt par normalitāti var tikai *normatīvā humānisma*¹⁹ terminos.

Cilvēka īstenais lielums ir atkarīgs no spējas domāt par to, kā dzīvot un kā izdzīvot dehumanizētajā pasaulē. Cilvēks ir dzīvība, kas apzinās sevi, līdzcilvēkus, savu pagātņi, nākotnes iespējas. Viņš apzinās, ka neatkarīgi no paša gribas ir piedzimis un neatkarīgi no tās arī nomirs – nomirs pirms tiem, ko mīl, vai arī viņa mīļotie nomirs pirms viņa. Cilvēks apzinās savu vientulību, atšķirtību un bezspēcību dabas un sabiedrības spēku priekšā. Tas rada cilvēkā vēlmi sniegt roku pārējiem, savienoties ar citiem cilvēkiem un ārpusauli. Pēc tam, kad vīrietis un sieviete ir apzinājušies katrs sevi un viens otru, viņi apzinās savu atšķirtību un savu dzimumu atšķirību. Apzinoties savu atšķirtību, viņi paliek svešinieki, jo vēl nav iemācījušies mīlēt viens otru. Cilvēka atšķirtības apziņa bez atkalapvienošanās mīlestībā ir nemiera avots. Tātad cilvēka dziļākā nepieciešamība ir pārvarēt savu atšķirtību, iznākt no savas vientulības cietuma. Bet vai tas ir iespējams, ja cilvēks dzīvo saskaņā ar noteiktiem eksistences modiem? Fromms uzskata, ka ir nepieciešams nošķirt šos divus modos – “piederēt” un “būt”:²⁰

“.. kā parāda empīriskie antropoloģiskie un psihoanalītiskie dati, būtiskākā eksistences problēma ir tā, ka piederēt un būt ir divi galvenie eksistences pieredzes modi, kuru stiprās puses determinē atšķirības starp indivīda raksturu un sociālā rakstura dažādajiem tipiēm.” (*Fromm, 1976, 14*)

Vienlaikus tie ir divi modi, kas būtiski raksturo mūsdienu Rietumu cilvēka sociālo situāciju – patērēšanu kā visaptverošu procesu, cilvēka dzīves telpu un kaut kādā mērā arī viņa ikdienas pieredzes jēgu. Patēriņam ir raksturīgas divas ambivalentas kvalitātes: tas mazina trauksmi, jo to, kas cilvēkam pieder, nevar atņemt, bet tas liek patērēt arvien vairāk, tāpēc ka iegūtais vairs nesagādā gandarījumu. “Mūsdienu patērētāji var identificēt sevi ar šādu formulu: Es esmu = tas, kas man ir un ko es patērēju” (*Fromm, 1976, 23*).

Atšķirību starp modiem “piederēt” un “būt” Fromms ilustrē ar piemēru par zināšanām, proti, “Man ir zināšanas” un “Es zinu”. Pirmajā moda piemērā tiek raksturota zināšanu pārņemšana un saglabāšana savā īpašumā – man ir sava zināšanu glabātava, man pieder noteikta informācija, man ir vairāk zināšanu.

¹⁸ Normalitātes patoloģija Fromma skaidrojumā ir pretstatā socioloģiskā relativisma pozīcijai, uzskatam, ka katra sabiedrība ir normāli funkcionējoša (vesela sabiedrība), ja indivīds spēj pielāgoties sabiedrībā dominējošajam dzīvesveidam.

¹⁹ Normatīvā humānisma jēdzienu ieviesa Fromms, lai parādītu, ka cilvēka un sabiedrības mijiedarbības procesā cilvēkam nav jāpielāgojas sabiedrībai, gluži otrādi – viņa cilvēcisko vajadzību apmierināšana ir sabiedrības funkcionēšanas norma.

²⁰ Šai problemātikai ir veltīts Fromma darbs “To have or to be?” (*Fromm, 1976*).

Otrajā moda piemērā zināšanām ir funkcionāla nozīme, jo tās kalpo kā līdzeklis produktīvas domāšanas procesā – es zinu kaut ko būtisku, varbūt nedaudz, bet nozīmīgu. Pārfrāzējot Fromma domu, kvantitāte *versus* kvalitāte, jo transformācija no viena otrā nenotiek.

Zināšanām uzkrājoties, zināšanu efektivitāte mazinās. Ir aizvien vairāk zināšanu, un aizvien mazāk iespēju ar tām kaut ko iesākt.

Eksistences moda “būt” priekšnoteikumi ir neatkarība, brīvība un kritiskā domāšana. Tie raksturo cilvēka iekšējo aktivitāti – savu cilvēcisko spēju produktīvu izmantošanu, nevis ārēju aktivitāti – dažādus darbošanās veidus, pat aizņemību. Mūsdienu izpratnē aktivitāte parasti tiek definēta kā uzvedības kvalitāte, kas rada redzamu efektu, tērējot enerģiju. Aktivitāte attiecas tikai uz uzvedību, nevis uz personu, jo ārējas mērķtiecīgas darbības rezultātā tiek radītas sociāli noderīgas pārmaiņas. Kā jau iepriekš tika minēts, jo ārēji darbīgāks, jo iekšēji pasīvāks patiesībā kļūst patērētāju sabiedrības indivīds. Cilvēka īstenais lielums ir atkarīgs no spējas domāt, kā dzīvot un kā izdzīvot dehumanizētajā pasaulē. Viņš izdara izvēli starp būt un šķist. Diemžēl, pateicoties tieksmei šķist nozīmīgam, mode un konformisms kļūst par sinonīmiem.

Abi modi ir nepieciešami cilvēka izdzīvošanai – egoisms un slinkums nav vienīgie cilvēka raksturojumi, jo viņam piemīt tieksme domāt kā būt cilvēkam. “Ja es esmu tas, kas man ir, un ja tas, kas man ir, tiek zaudēts, kas tad es esmu?” retoriski jautā Fromms. Katrs indivīds internalizē tās sabiedrības struktūru un normatīvātā, kurā viņš dzīvo, taču viņa eksistence nav tikai tagadnē notiekošais, tajā ir gan pagātnes elementi, gan nākotnes cerības. Cilvēka eksistences vērtību nosaka šī trejādā laika dimensionalitāte.

Sabiedrības sociālekonomiskā struktūra veido tās locekļu sociālo raksturu tā, ka viņi vēlas darīt to, ko no viņiem prasa. Vienlaikus sociālais raksturs ietekmē sabiedrības sociālekonomisko struktūru, darbojoties vai nu kā cements, kas dod sociālās struktūras papildu stabilitāti, vai īpašos apstākļos – kā dinamīts, gatavs radikāli mainīt esošo lietu stāvokli. Attiecības starp sociālo raksturu un sociālo struktūru nekad nav statiskas. Izmaiņas kādā no faktoriem nozīmē izmaiņas abos, jo abi ir procesuāli aktīvi. Bet šajās attiecībās vispirms ir jāmaina cilvēku apziņa, vērtības, raksturs – un tikai tad var izveidot patiesi cilvēcīgu sabiedrību.

Fromms apgalvo, ka cilvēka raksturu var mainīt:

“Es uzskatu, ka cilvēka raksturs var mainīties, ja pastāv šie nosacījumi:

1. Mēs ciešam un apzināmies, ka ciešam.
2. Mēs apzināmies savas sliktās pašsajūtas izcelsmi.
3. Mēs apzināmies, ka ir veids, kā pārvarēt savu slikto pašsajūtu.
4. Mēs pieņemam, ka, lai pārvarētu savu slikto pašsajūtu, mums ir jāievēro noteiktas dzīves normas un jāmaina mūsu pašreizējā dzīves prakse.”

(Fromm, 1976, 137)

Protams, ka šīs atziņas sasaucas ar budisma četrām cēlajām patiesībām, taču atšķirībā no tām mūsdienu patērētāju sabiedrības cilvēkam ir jāmaina atskaites punkts attieksmē pašam pret sevi – *būt, nevis piederēt un izmantot*. Ar to nepietiek – esošais patērēšanas modelis jāmaina uz ekonomiskāku jeb saprātīgo modeli. Lai izveidotu sabiedrību, kuras pamatā ir eksistences veids “būt”, visiem cilvēkiem ir aktīvi jāpiedalās ekonomiskajā darbībā kā pilsoņiem. Tādējādi atbrīvošanās no eksistences veida “piederēt” tiks īstenota kā rūpnieciskā un politiskā līdzdalības demokrātija. Aktīva un atbildīga līdzdalība prasa, lai birokrātisks pārvaldes mehānisms tiktu aizstāts ar humānistisku pārvaldi – cilvēks un viņa problēmas vispirms, viss pārējais pēc tam.

Nobeigums

Mēģinājumi izprast cilvēka dabu ir tikpat seni kā pati cilvēce. Taču tikai dažiem domātājiem ir izdevies uzdot tādus jautājumus, kas ļautu pietuvoties atbildei. Ērihs Fromms nepārprotami ir viens no viņiem, it īpaši skatījumā uz mūsdienu cilvēku viņa sociālajā situācijā. Tās dominanti nosaka apstākļi, ka visas cilvēka vajadzības izriet no viņa eksistences vides, jo viņš nepārtraukti mijiedarbojas ar sabiedrību, ar savas eksistences sociālo vidi. Nav nemainīgas cilvēka dabas – visas cilvēciskās tieksmes ir indivīda un ārpusaules mijiedarbības produkts, sociālo procesu sastāvdaļa, nevis instinktu realizācija.

Cilvēks, viņa būtība un sociālā daba ir caurviju tēma visos Fromma darbos. Tās izpēte ļauj viņam secināt, ka cilvēks pēc savas dabas ir duāls. No vienas puses, cilvēka dabas dualitāte ir secinājums, no otras puses, tā ir priekšnosacījums, sākumpunkts jebkurai tālākai cilvēka izpētei. Tieši no cilvēka dabas dualitātes izriet Fromma skatījums uz cilvēku kā būtņi, kurai jāveido pašai sevi – jāattīsta savas iedzimtās dotības (savs potenciāls) sabiedrības doto iespēju robežās. Bet tikai no indivīda paša ir atkarīgs tas, cik lielā mērā šīs iespējas tiek izmantotas. Vēlēdamies būt brīvs un neatkarīgs, bet nespēdamies uzņemties atbildību par savu dzīvi, iespēju būt brīvam indivīds pārvērš bēgšanā no brīvības (konformismā, autoritārisma, destruktivitātē).

Ja indivīds nespēj sevi pašā dēļ vai nevar noteiktu apstākļu (atsvešināšanās) dēļ pilnīgi pašrealizēties, viņš kļūst destruktīvs. Destruktivitāte ir sastopama divās galvenajās formās: spontānā un rakstura struktūras noteiktā. Nespējot radīt, cilvēks spēj graut, iznīcināt, būt vardarbīgs ļoti daudzveidīgās formās: labdabīgās, bet pārsvarā ļaundabīgās, atriebības motivētu vardarbību ieskaitot.

Cilvēka dabas dualitātes izpausmes Fromms saskata cilvēka rakstura produktīvajās un neproduktīvajās orientācijās. Pēdējo, protams, ir vairāk. Cilvēks savstarpējo attiecību jomā īsteno gan produktīvās, gan arī neproduktīvās orientācijas, kuras veido visdažādākās kombinācijas. Cilvēka raksturs ir šādu kombināciju

individuālais variants. Katrai negatīvajai orientācijai var būt sava pozitīvā un negatīvā puse, tieši tāpat kā katrai produktīvajai orientācijai.

Cilvēks ir no sevis atsvešināts patērētājs patēriņa sabiedrībā, tomēr Fromms ir pārliecināts, ka viņam jācenšas nepazaudēt sevi un savas eksistences jēgu pilnīgi, tāpēc no diviem noteicošajiem dzīvesveida modiem – piederēt un būt – vispirms jāizvēlas attieksme pašam pret sevi – *būt, nevis piederēt un izmantot*.

THE CONCEPT OF MODERN HUMAN BEINGS IN THE VIEW OF ERICH FROMM: DESTRUCTIVENESS

Summary

By studying human beings from individual, psychological and social perspectives, Erich Fromm explores duality of human nature, revealing the manifold manifestations of its contradictory nature. Fromm asks the question, seemingly rhetorically whether people have a “human nature” and whether such a phenomenon even exists. His answer to this self-imposed question is essentialist, because it is based on the conviction that the ideas of humanism are rooted in the belief that all human beings have a human nature. Fromm’s research also focuses on the question of what the driving forces of human beings are. Man’s duality is expressed in his biosocial nature – the way they relate to both nature and society.

Fromm focuses on the relationship between the innate and the acquired, seeking to answer the question of how social character is formed and what is inherent in the human personality. Social character is what, in order for society to function normally, must develop in its members the desire to do what is necessary for the wider society. Character is, thus, a specifically human phenomenon, which Fromm examines from two angles: as an individual character and as a social character. Character is a relatively fixed form of conducting human energy in the processes of assimilation and socialisation. For man, it can be seen as a substitute for instinct, since they can organise their life according to his character, thus balancing his internal and external situation, value system, preferences, etc.

According to Fromm, the character consists of two aspects: the dynamic concept of character and the non-productive personality type. In describing the non-productive personality type in detail, Fromm identifies four characteristics: receptive, exploitative, hoarding, and marketing, which are typical of people in the 18th and 19th centuries, with the exception of the marketing type, which only applies to the present day. Since character is formed through a process of

socialisation, it is natural to ask: what is the role of social conditions in the formation of character? Not only in the past but also in the present, man becomes cruel and destructive because they lack conditions necessary for their development.

Fromm discusses three phenomena which, in his view, are the worst and most dangerous forms of human tendency: necrophilia, malignant narcissism and incestuous symbiosis. Together, they form the “syndrome of decay”, which urges man to destroy for destruction’s sake and to hate for hatred’s sake.

It is from duality of human nature that Fromm’s view of man as a being who must create themselves – develop their innate gifts (potential) within the limits of what society can provide – emerges. Nevertheless, it is up to an individual to determine to what extent these possibilities are used. If the individual is unable to fulfil themselves completely, or cannot do so because of certain circumstances (alienation), they become destructive.

Literatūra

1. Britannica. (2023). *Erich Fromm*. <https://www.britannica.com/biography/Erich-Fromm>
2. Freids, Z. (2000). *Īgnums kultūrā*. Zvaigzne ABC.
3. Fromm, E. (1941). *Escape from freedom*. Holt, Rinehart and Winston.
4. Fromm, E. (1947). *Man for himself. An inquiry into the psychology of ethics*. Holt, Rinehart and Winston.
5. Fromm, E. (1956). *The art of loving*. Harper & Row.
6. Fromm, E. (1962). *Beyond the chains of illusion: My encounter with Marx and Freud*. Trident Press.
7. Fromm, E. (1973). *The anatomy of human destructiveness*. Holt.
8. Fromm, E. (1976). *To have or to be?* Harper & Row.
9. Fromm, E. (1992). *Duša cheloveka*. Respublika.
10. Fromm, E. (1994). *Anatomija chelovecheskoj destruktivnosti*. Respublika.
11. Miri, S. J., Lake, R., & Kress, T. M. (Eds). (2014). *Reclaiming the sane society. Essays on Erich Fromm’s thought*. Sense Publishers.
12. Nacionālā enciklopēdija. (2023). *Marksisms, ideoloģija*. <https://enciklopedija.lv/skirklis/88128-marksisms,-ideolo%C4%A3ija>
13. Šauers, E. (2015). Brīvība. No: V. Sīlis (zin. red.). *Filosofiskā antropoloģija I*. Rīgas Stradiņa universitāte.
14. Šuvajevs, I. (zin. red.). (2014). *Bēgšana no brīvības? Ērihs Fromms un Latvija*. Latvijas Universitātes Filozofijas un socioloģijas institūts. https://dspace.lu.lv/dspace/bitstream/handle/7/31746/Begsana_no_brivibas.pdf?sequence=1&isAllowed=y
15. Tolle, E. (2016). *Tagadnes spēks*. A&A Vision.